

100 LAT
yearsczasopismo
geograficzne

POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE • POLISH GEOGRAPHICAL SOCIETY

geographical
journal

WYSTĘPOWANIE, ROZWÓJ I PODSTAWOWE CECHY STRUKTURALNE ZESPOŁÓW PRZYRODNICZO- KRAJOBRAZOWYCH MAŁYCH MIAST POLSKI

OCCURRENCE, DEVELOPMENT AND BASIC STRUCTURAL FEATURES OF LANDSCAPE-NATURE COMPLEXES OF SMALL TOWNS IN POLAND

Krzysztof Badora

Uniwersytet Opolski, pl. Kopernika 11a, 45-050 Opole; <https://orcid.org/0000-0001-5150-0628>,
e-mail: kbadora@uni.opole.pl

Streszczenie

Zespół przyrodniczo-krajobrazowy jest jedną z niewielu form ochrony walorów widokowych krajobrazu i jedyną tworzoną przez samorządy lokalne. Jego stosowanie może przyczynić się do zachowania estetyki małych miast. Zakres użycia tego instrumentu ochrony krajobrazu nie był dotychczas rozpoznany. Celem badań była ocena stopnia wykorzystania w ochronie krajobrazów małych miast Polski zespołów przyrodniczo-krajobrazowych. Badania obejmowały dynamikę stosowania tego instrumentu w ostatnim 30-leciu, przestrzenne rozmieszczenie i reprezentatywność w odniesieniu do stref krajobrazowych Polski, udział i położenie w przestrzeni miast, motywy ochrony, a także cechy strukturalne. Wyniki wskazują, że zespoły w ochronie krajobrazu małych miast Polski są stosowane w niewielkim stopniu, nieprzekraczającym kilku procent miast. Zainteresowanie wykorzystaniem tego instrumentu w szczególności w ostatnich 10 latach jest bardzo niewielkie. Niewystarczające i niereprezentatywne jest występowanie zespołów na obszarach wysokich walorów krajobrazowych, zwłaszcza górskich, podgórskich, pojeziernych i nadmorskich. Bardzo zróżnicowane są udziały powierzchniowe, ale na ogół nie osiągają kilku procent. Zespoły rozmieszczone są głównie na obrzeżach miast, rzadziej w centrach. Dominującymi motywami ochronnymi są motywy przyrodnicze, walory kulturowo-historyczne stanowią przede wszystkim parki. W niewielkiej części zespo-

Badora K. (2023). Występowanie, rozwój i podstawowe cechy strukturalne zespołów przyrodniczo-krajobrazowych małych miast Polski. *Czasopismo Geograficzne*, 94(1): 75–101. <https://doi.org/10.12657/czageo-94-04>

Otrzymano/Received: 05.10.2022
Zaakceptowano/Accepted: 16.01.2023

łów w celu lub przedmiocie ochrony wprost wskazuje się walory estetyczno-widokowe. Zróżnicowanie form ukształtowania terenu w zespołach jest niewielkie, form pokrycia duże. Niezbędna jest poprawa podstaw prawnych ochrony istniejących zespołów oraz wypracowanie ujednoczonych metod i procedur identyfikacji, tworzenia i ich ochrony.

Słowa kluczowe: ochrona krajobrazu, formy ochrony przyrody, walory estetyczne, walory widokowe.

Abstract

The landscape-nature complex is one of the few forms of protecting landscape visual assets and the only one created by local governments, which may contribute to the preservation of the aesthetics of small towns. The scope of its application has not been recognised so far. The aim of the research was to evaluate the use of landscape-nature complexes in the protection of landscapes of small towns in Poland. The studies embraced the dynamics of the application of this instrument in the last 30 years, its spatial distribution and representativeness in relation to the landscape zones of Poland, the share and location in the urban space, protection motives, as well as structural features. The results show that complexes in the protection of small town landscapes in Poland are used to a small extent, not exceeding a few percent of the cities. There has not been much interest in using this instrument, particularly in the last 10 years. The occurrence of complexes in areas of high landscape values, especially in mountain, foothill, lake and coastal areas, is insufficient and not representative. The area shares are very diverse, but in most cases, they do not exceed a few percent. Complexes are located mainly on the outskirts of towns, less often in the center. The dominant protective motive is the protection of nature, while parks constitute mainly cultural and historical assets. In a small proportion of the complexes, aesthetic and visual values are explicitly indicated as the purpose of protection. The differences in the landform of the complexes are small, as opposed to the cover forms. It is necessary to improve the legal basis for the protection of the existing complexes and to develop unified methods and procedures for their identification, creation and protection.

Keywords: landscape protection, forms of nature protection, aesthetic values, scenic values.

WSTĘP

Zespół przyrodniczo-krajobrazowy jest jedną z dziesięciu form ochrony przyrody i krajobrazu tworzonych w Polsce na podstawie ustawy z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Ustawa..., 2004). Do systemu gospodarki przestrzennej został wprowadzony w 1991 r. (Ustawa..., 1991) w celu ochrony wyjątkowo cennych fragmentów krajobrazu naturalnego i kulturowego dla zachowania jego wartości estetycznych. Zgodnie z obecną definicją ustawową zespołami przyrodniczo-krajobrazowymi są fragmenty krajobrazu naturalnego i kulturowego zasługujące na ochronę ze względu na ich walory widokowe lub estetyczne. Definicja wiąże es-

tetykę krajobrazu z cechami strukturalnymi i pozwala na ochronę krajobrazów z przewagą cech przyrodniczych oraz kulturowych. Zespół stanowi uniwersalne narzędzie służące zachowaniu charakterystycznych cech krajobrazów. W klasyfikacji form ochrony przyrody IUCN (Dudley, 2008) zespoły zalicza się do kategorii V – obszary ochrony krajobrazu (Symonides, 2008).

Zespoły nie są jedynymi formami chroniącymi walory estetyczne i widokowe krajobrazu. W małych miastach, a także poza nimi rolę tę mogą pełnić rezerваты przyrody, parki krajobrazowe i parki narodowe, w których przedmiotem ochrony są walory krajobrazowe rozumiane zgodnie z definicją z ustawy o ochronie przyrody jako wartości przyrodnicze, kulturowe, historyczne i estetyczno-widokowe (Ustawa..., 2004). Odpowiednie i adekwatne do uwarunkowań stosowanie różnych uzupełniających się form ochrony tworzy najkorzystniejsze warunki do ochrony skutecznej.

Ustanowienie zespołu przyrodniczo-krajobrazowego początkowo było w kompetencjach wojewody i samorządów lokalnych. Obecnie następuje wyłączenie w drodze uchwały rady gminy określającej nazwę, położenie, szczególne cele ochrony, sprawującego nadzór, a także ustalenia dotyczące ochrony czynnej oraz zakazy wybrane z katalogu przewidzianego w ustawie. Tworzenie zespołów na poziomie gminy potencjalnie czyni z nich atrakcyjny instrument służący zachowaniu cech strukturalnych i funkcjonalnych krajobrazu w powiązaniu z wartościami estetycznymi, możliwy ponadto do łatwego zintegrowania z lokalną strategią rozwoju i polityką przestrzenną. Dla ochrony krajobrazu można np. wprowadzić zakaz zmiany sposobu użytkowania, trwałego przekształcenia rzeźby terenu lub umieszczania tablic reklamowych. Pawlaczyk i Jermaczek (2008) wskazują na trzy zastosowania praktyczne tej formy ochrony przyrody i krajobrazu: tzw. zespół przyrodniczo-krajobrazowy chroniący zabytkowe obiekty z ich przyrodniczym, komponowanym otoczeniem (np. założenia parkowo-pałacowe), zespół rozumiany jako większy element krajobrazu, np. pola z zadrzewieniami śródpolnymi lub jeziora z leśnym otoczeniem, a także zespół jako substytut rezerwatu przyrody o mniej intensywnym reżimie ochronnym.

Tworzenie zespołów przyrodniczo-krajobrazowych na obszarach zurbanizowanych, podobnie jak pozostałych 9 form ochrony przyrody i krajobrazu, jest szczególnym wyzwaniem ze względu na znaczne przekształcenie walorów przyrodniczo-krajobrazowych tych obszarów, sporą presję inwestycyjną i zwiększoną aktywność ludzi w strefach dużej gęstości zaludnienia. Zespoły, jak każda z form ochrony prawnej, wnoszą ograniczenia w zagospodarowaniu przestrzennym, co może przyczynić się do konfliktów przestrzennych i społecznych. Dlatego często w praktyce granicę zespołów tworzonych w Polsce wyznaczają granice miast mimo kontynuacji walorów na terenach miejskich. Zespoły stanowią niekiedy ostatnią szansę zachowania obszarów o wysokich walorach przyrodniczych i historyczno-kulturowych przed przekształceniem i w szczególności dla terenów

miejskich, charakteryzujących się dużym potencjalnym zagrożeniem krajobrazu, mogą mieć kluczowe znaczenie w trwałym zachowaniu estetyki i przeciwdziałaniu chaosowi przestrzennemu. W dużych miastach pełnią ważne funkcje społeczne: estetyczne, widokowe i edukacyjne (Giedych, 2018). Ich rola, podobnie jak innych form ochrony przyrody i krajobrazu w miastach, będzie ponadto wzrastać ze względu na zmiany klimatyczne i przeciwdziałanie tym zmianom, polegające zwłaszcza na rozbudowie zielonej i błękitnej infrastruktury.

Dotychczasowe nieliczne badania roli form ochrony przyrody i krajobrazu w miastach Polski, w tym zespołów przyrodniczo-krajobrazowych, dotyczyły miast dużych (Giedych, 2017, 2018). Brak takich badań w odniesieniu do zespołów utworzonych w miastach małych. Nie ma też badań oceniających w ogóle rolę zespołów w systemie ochrony przyrody kraju, w tym analizujących te formy pod względem rozmieszczenia przestrzennego, wewnętrznej struktury przestrzennej krajobrazu i rzeczywistych wartości krajobrazowych, jakie z nimi są związane.

Celem badań jest ocena wykorzystania zespołów przyrodniczo-krajobrazowych w ochronie walorów krajobrazowych w małych miastach Polski oraz analiza zbioru tych zespołów w zakresie podstawowych cech strukturalnych środowiska przyrodniczego mogących wpływać na walory widokowe. Badania mają odpowiedzieć na następujące pytania i zweryfikować następujące tezy:

- jaki jest stan tworzenia zespołów przyrodniczo-krajobrazowych w małych miastach i jaka jest dynamika stosowania tego instrumentu ochrony w ubiegłym trzydziestoleciu – instrument w przestrzeni miast jest dobrze reprezentowany i w badanym okresie występuje równomierne zainteresowanie jego stosowaniem;
- czy zespoły są równomiernie rozmieszczone w małych miastach Polski – rozmieszczenie w Polsce jest równomierne, ponieważ w każdym małym mieście występują tereny o wysokich walorach estetycznych krajobrazu (choć w zróżnicowanym udziale powierzchniowym), a także nawiązuje do zróżnicowania walorów estetyczno-widokowych i przyrodniczo-kulturowych kraju (forma ta jest częsta w szczególności na obszarach górskich, podgórskich, nadmorskich, pojeziernych, a także mających znaczenie historyczno-kulturowe);
- jak duże powierzchnie zajmują zespoły w małych miastach i jak duże powierzchnie małe miasta zajmują w zespołach – w obu przypadkach zajmują niewielkie powierzchnie, nieprzekraczające kilku procent, ze względu na dominację terenów przekształconych i o niższych walorach estetyczno-widokowych, a także ze względu na większą antropopresję w miastach niż na terenach przyległych;
- jakie są motywy tworzenia zespołów wynikające z celów ochrony, czy przeważają przyrodnicze czy kulturowo-historyczne – zgodnie z przepisami prawa motywami głównymi są walory estetyczne i widokowe krajobrazu, a cechy

przyrodnicze i kulturowe, strukturalne i funkcjonalne występują w uzupełnieniu i są traktowane równoważnie;

- jakie jest zróżnicowanie ukształtowania powierzchni i form pokrycia terenu w zespołach – zgodnie z zasadą, że walory estetyczno-widokowe wznoszą się wraz ze zwiększeniem dynamiki form ukształtowania terenu oraz zwiększaniem się udziału przyrodniczych i kulturowych form pokrycia o dużych walorach widokowych, w tym tworzących przedpola ekspozycji, zespoły cechują się takimi warunkami;
- jak zespoły są położone w stosunku do centrów miast – nie są rozmieszczone w przekształconych i zagrożonych centrach miast, a raczej przy ich granicach, gdzie krajobrazy są mniej przekształcone, a ochrona jest mniej konfliktowa dla rozwoju zagospodarowania przestrzennego.

Odpowiedzi na pytania szczegółowe mają pozwolić na odpowiedź na pytanie zasadnicze: czy zespoły przyrodniczo-krajobrazowe w małych miastach Polski są powszechnym, ujednoliconym i stosowanym w sposób poprawny i skoordynowany narzędziem ochrony krajobrazu.

Zakres czasowy badań obejmuje okres 1991–2022, zakres przestrzenny – wszystkie miasta Polski z liczbą mieszkańców poniżej 20 tys.

DANE I METODY BADAWCZE

Badania przestrzenne prowadzono z użyciem narzędzi QGIS. Z nałożenia pozyskanej z Geoportalu GUGiK (2022) warstwy granic jednostek terytorialnych miast oraz pozyskanej z Geoserwisu GDOŚ (2022) warstwy zespołów przyrodniczo-krajobrazowych zidentyfikowano miasta z zespołami. Następnie wyselekcjonowano miasta poniżej 20 tys. mieszkańców. Z ich zbioru wykluczono jednostki mające wspólne granice z zespołami położonymi na zewnątrz oraz takie, których bardzo niewielkie fragmenty zespołów rzędu kilku, do kilkudziesięciu metrów kwadratowych znalazły się w miastach na skutek błędów rysowania granic (np. Kartuzy, Bobolice, Golczewo).

Informacje o zespołach przyrodniczo-krajobrazowych obejmujące datę utworzenia, powierzchnię, motywy ochrony (cel ochrony i przedmiot ochrony) pozyskano z Geoserwisu GDOŚ, w którym były zamieszczone na podstawie aktów prawa tworzących formy ochrony. W sytuacji braku powierzchni w akcie prawnym tworzącym zespół powierzchnię pomierzono z warstwy pozyskanej z Geoserwisu GDOŚ. Zespoły występujące bez nazwy pozostawiono bez nazwy, zespoły bez określonego celu lub przedmiotu ochrony klasyfikowano do grupy „brak danych” w tym parametrze. Motyw ochrony dla nich określono na podstawie strukturalnych i funkcjonalnych cech chronionego obszaru.

Informacje o miastach obejmujące liczbę mieszkańców i powierzchnie pochodzą z GUS według stanu na 2021 r.

W grupie wyselekcjonowanych małych miast z zespołami przyrodniczo-krajobrazowymi prowadzono analizy kartograficzne obejmujące podstawowe dane strukturalne krajobrazu: formy ukształtowania terenu (dominujący typ genetyczny rzeźby terenu, maksymalna wysokość bezwzględna i maksymalne deniwelacje) oraz form jego pokrycia (wiodące typy pokrycia). Przy określaniu form pokrycia terenu w zespołach z dominacją $>2/3$ określonej formy pokrycia zespół klasyfikowano do tej formy, w zespołach z dwoma wiodącymi formami pokrycia, z których każdy miał od $1/3$ do $2/3$ udziału, podawano 2 formy, a w zespołach mozaikowatych – 2 dominujące formy niezależnie od udziałów powierzchniowych.

Analizy i pomiary wybranych i niezbędnych do realizacji celu badań strukturalnych cech krajobrazu były prowadzone na arkuszach Szczegółowej Mapy Geologicznej Polski 1:50 000 z Bazy Danych Obiektów Geologicznych (2022), skanów mapy topograficznej 1:10 000, Numerycznego Modelu Terenu, baz danych obiektów topograficznych i ortofotomapy z Geoportalu GUGiK (2022).

WYNIKI BADAŃ

Zespoły przyrodniczo-krajobrazowe występują w 31 małych miastach Polski w łącznej liczbie 37 obiektów (tab. 1). Stanowi to około 11% spośród łącznej liczby 237 zespołów utworzonych w kraju do 2020 r. (Ochrona..., 2021). W większości badanych miast występuje po jednym obiekcie, jedynie Olesno Śląskie, Łągów, Działoszyn i Łask mają po 2, a Kolonowskie 3. Zaledwie około 6% małych miast ma w swoich granicach zespoły, co wskazuje, że ten instrument ochrony i kształtowania krajobrazu nie jest stosowany powszechnie i biorąc pod uwagę dominację pojedynczych obiektów, wykorzystywany jest z niewielką intensywnością.

Nie stwierdzono zależności między liczbą mieszkańców a reprezentacją powierzchniową zespołów przyrodniczo-krajobrazowych. Teoretycznie im mniejsza liczba ludności w mieście, tym większe prawdopodobieństwo występowania krajobrazów nieprzekształconych o wysokich walorach fizjonomicznych, które mogą podlegać ochronie. W miastach z liczbą mieszkańców zbliżającą się do 20 tys. udział powierzchniowy zespołów powinien być mniejszy. Tymczasem dwa miasta o największym udziale powierzchniowym zespołów przyrodniczo-krajobrazowych reprezentują skrajne liczebności mieszkańców w badanej grupie miast. Największe miasto Łask – 16,8 tys. mieszkańców, pokryte jest w 61% zespołami, a najmniejsze Moryń – 1,6 tys. mieszkańców w 72%.

Powierzchnie zespołów są zróżnicowane, od 1 ha do 7330 ha (tab. 1).

Najstarszy zespół przyrodniczo-krajobrazowy utworzony w małych miastach Polski nie ma swojej nazwy i został powołany dla ochrony cennych elementów krajobrazu naturalnego i kulturowego w Cieszanowie w 1992 r., czyli w rok po stworzeniu ustawowej możliwości takiej ochrony (ryc. 1). Najwięcej zespołów – 8 – utworzono w roku wejścia w życie obecnej ustawy o ochronie przyrody – 2004.

Tabela 1. Podstawowe dane charakteryzujące zespoły przyrodniczo-krajobrazowe małych miast Polski

Nazwa zespołu przyrodniczo-krajobrazowego – miasto	Rok utworzenia	Powierzchnia [ha]	Cel ochrony
Brak nazwy – Cieszanów	1992	1	Ochrona cennych fragmentów krajobrazu naturalnego i kulturowego
Kolumna Las – Łask	1993	325	Ochrona występującego na obszarze starodrzewu, pozostałości krajobrazu naturalnego, a także zachowanie wartości estetycznych, kulturowych i krajobrazowych
Dolina Łagowicy – Łagów	1994	3	Ochrona fragmentu krajobrazu naturalnego i kulturowego ze względu na walory widokowe i estetyczne
Sarni Las – Nowogard	1994	11	Ochrona starodrzewu lasu mieszanego z malowniczym brzegiem jeziora
Skalna – Sobótka	1994	33	Zachowanie unikalnych walorów geologicznych, przyrodniczych i krajobrazowych
Teren z Jaskinią zwaną Jaskinią Zbójcecką – Łagów	1994	2	Ochrona fragmentu krajobrazu naturalnego i kulturowego ze względu na walory widokowe i estetyczne
Dolina Grabi – Łask	1998	4007	Brak danych
Działoszyński Zespół Przyrodniczo-Krajobrazowy – Działoszyn	1998	299	Brak danych
Gołdapska Struga – Gołdap	1999	183	Brak danych
Ostrowie – Insko	1999	214	Brak danych
Dolina Rzeki Mogielanki – Mogielnica	2002	415	Zachowanie fragmentów krajobrazu naturalnego i kulturowego doliny rzeki Mogielanki, a w szczególności: zatorfionej doliny rzecznej ze śladami wydobywania w przeszłości torfu;

Nazwa zespołu przyrodniczo-krajobrazowego – miasto	Rok utworzenia	Powierzchnia [ha]	Cel ochrony
Dolina Rzeki Mogielanki – Mogielnica	2002	415	niewielkich wydm oraz wzgórz i pagórków moren czołowych; fragmentów łągu olszowego z licznymi niewielkimi zbiornikami wodnymi; siedlisk roślinnych, w tym wielu gatunków roślin chronionych; siedlisk zwierzęcych, w tym wielu gatunków zwierząt objętych ochroną; naturalnie meandrującego koryta rzeki Mogielanki; wartości krajobrazu kulturowego i wartości historycznych terenu na czele ze śladami ośrodka kultu pogańskiego z pierwszego tysiąclecia oraz ruin starych młynów wodnych ze stawami młyńskimi
Jezioro Wielkie – Witnica	2002	3768	Zachowanie w stanie naturalnym krajobrazu Jeziora Wielkiego, jak również przylegających jezior oraz otaczających jeziora lasów wraz z florą i fauną dla potrzeb dydaktycznych, turystycznych, naukowych i wypoczynkowych w estetycznie utrzymanym krajobrazie
Uroczysko Lubniewice – Lubniewice	2002	1437	Zachowanie cennych fragmentów krajobrazu naturalnego i kulturowego wokół jeziora Lubniewsko oraz otaczających jezioro lasów wraz z florą i fauną dla potrzeb dydaktycznych, naukowych, turystycznych i wypoczynkowych
Uroczysko Ośniańskich Jezior – Ośno Lubuskie	2002	1986	Zachowanie dla potrzeb ekologicznych, dydaktycznych, naukowych i turystyczno-rekreacyjnych walorów przyrodniczo-krajobrazowych

Nazwa zespołu przyrodniczo-krajobrazowego – miasto	Rok utworzenia	Powierzchnia [ha]	Cel ochrony
Dreźnieńskie Uroczyska – Drezdenko	2003	1184	Zachowanie cennych fragmentów krajobrazu naturalnego i kulturowego na terenach bezpośrednio przylegających do zachodnich granic wraz z florą i fauną – dla potrzeb edukacyjnych, naukowych, turystycznych i wypoczynkowych
Kaplicówka – Skoczów	2003	35	Brak danych
Leśny Park Miejski w Mieście Ogrodzie Podkowa Leśna – Podkowa Leśna	2003	14	Fragmenty krajobrazu naturalnego i kulturowego, a w szczególności kontynentalnego boru mieszanego i lasów reprezentujących zespół grądu subkontynentalnego, stanowiących jednocześnie miejsce występowania wielu gatunków roślin chronionych oraz miejsce stałego przebywania i rozrodu wielu gatunków ptaków, w tym chronionych
Kocia Góra – Kolonowskie	2004	370	Obszar wzniesień morenowych porośniętych lasami
Nad Brzynczką – Kolonowskie	2004	155	Kompleks leśny położony wzdłuż środkowego odcinka rzeki Bzinički
Parki Złoczewskie – Złoczew	2004	4	Brak danych
Pod Dębami – Kolonowskie i Zawadzkie	2004	457	Kompleks leśny położony w dolinie rzeki Mała Panew
Pólka Raciąż – Raciąż	2004	2330	Zachowanie fragmentu unikatowego układu geomorfologicznego i przyrodniczego na Równinie Raciąskiej
Uroczysko Zieleń – Uniejów	2004	79	Cenny kompleks lasów łęgowych oraz łąk i pastwisk śródleśnych wraz ze starorzeczem Niwy

Nazwa zespołu przyrodniczo-krajobrazowego – miasto	Rok utworzenia	Powierzchnia [ha]	Cel ochrony
Uroczysko Zieleń – Uniejów	2004	79	i oczkami wodnymi z dobrze wykształconą granicą polno-leśną
Wyspa na Rzece Widawie – Namysłów	2004	4	Brak danych
Pradolina i Źródlika Rzeki Stobrawy – Olesno	2005	15	Zachowanie w stanie niezmienionym źródeł oraz górnego odcinka rzeki Stobrawy z dobrze wykształconymi zbiorowiskami łąkowymi i leśnymi wraz ze stanowiskami chronionych gatunków roślin i zwierząt stwierdzonych w granicach zespołu przyrodniczo- krajobrazowego
Renesansowe Założenie Parkowo-Pałacowe w Działoszynie – Działoszyn	2005	2	Brak danych
Turczynek – Milanówek	2005	10	Zachowanie obiektu o dużej wartości historycznej, kulturowej i przyrodniczo-krajobrazowej
Morzycko – Moryń	2006	413	Ochrona misy jeziora Morzycko stanowiącej formę krajobrazową wyróżniającą się w skali Pojezierza Pomorskiego wraz z cennymi ekosystemami wodnymi, bagiennymi, torfowiskami, nadbrzeżnym pasem lasu oraz parkiem miejskim będącym największym skupiskiem bluszczu pospolitego na Pomorzu
Obryw Skalny – Bardo	2006	13	Zachowanie unikatowych cech osuwiska skalnego posiadającego wysokie wartości estetyczne, naukowe, edukacyjne, przyrodnicze, kulturowe i krajobrazowe, które wyróżniają go spośród otaczającego krajobrazu i w pełni zasługują na objęcie indywidualną ochroną

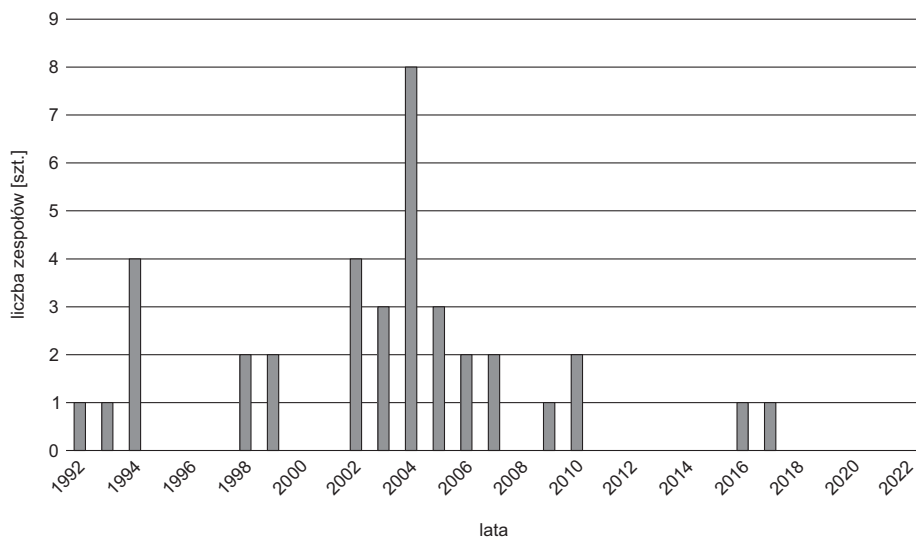
Nazwa zespołu przyrodniczo-krajobrazowego – miasto	Rok utworzenia	Powierzchnia [ha]	Cel ochrony
Park Słowiański – Szprotawa	2007	86	Zachowanie krajobrazu pradoliny Bobru o wyjątkowych wartościach przyrodniczo-widokowych, zachowanie naturalnych i zbliżonych do naturalnych zbiorowisk roślinnych pradoliny oraz stworzenie warunków dla restytucji zbiorowisk przekształconych lub zniszczonych, a także dla restytucji fauny, zachowanie struktury i dynamiki środowiska przyrodniczego dla potrzeb naukowych, dydaktycznych i ogólnopoznawczych
Poddębicki Zespół Przyrodniczo-Krajobrazowy – Poddębice	2007	6	Ochrona walorów widokowych i estetycznych zabytkowego parku z pałacem, bulwaru i obiektów sportowych
Helski Cypel – Hel	2009	293	Ochrona cennych fragmentów tradycyjnego krajobrazu nadmorskiego z zachowanymi zespołami architektury militarnej oraz wysokich walorów przyrodniczych
Park Krajobrazowy w Czyżewie – Czyżew	2010	4	Teren parku dworskiego w miejscowości Czyżew Osada, który jest częścią dawnego założenia dworsko-ogrodowego otaczającego siedzibę właściciela majątku
Wzgórza Strzebińskie – Strzelin	2010	7330	Zapewnienie ochrony wyróżniającego się krajobrazu kulturowego i naturalnego o zróżnicowanych ekosystemach zasiedlanych przez wiele cennych gatunków roślin, zwierząt i grzybów, ochrona cennych przyrodniczo siedlisk, ochrona korytarza ekologicznego Wzgórz Strzebińskich, ochrona obszarów

Nazwa zespołu przyrodniczo-krajobrazowego – miasto	Rok utworzenia	Powierzchnia [ha]	Cel ochrony
Wzgórza Strzelińskie – Strzelin	2010	7330	wartościowych ze względu na możliwość zaspokajania potrzeb związanych z turystyką i wypoczynkiem, zasługujących na ochronę z uwagi na walory widokowe, estetyczne, krajobrazowe i przyrodnicze
Pradolina Miłosławska – Miłosław	2016	162	Zachowanie rzadkich i chronionych gatunków roślin i zwierząt oraz ich siedlisk, a także utrzymanie struktury przestrzennej terenów z uwzględnieniem swoistych cech miejscowego krajobrazu. Stawy hodowlane usytuowane wokół Miłosławia oraz tereny bezpośrednio przyległe stanowią ważne miejsca lęgowe, żerowiskowe i odpoczynkowe dla wielu cennych gatunków ptaków
Duży Park Miejski – Olesno	2017	2	Zachowanie istniejących walorów przyrodniczych i ukształtowanych historycznie walorów krajobrazowych

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Geoserwis GDOŚ.

W następnych latach intensywność wykorzystania tego instrumentu spadała i od ostatnich 10 lat formy te w małych miastach w zasadzie nie były tworzone z wyjątkiem dwóch odosobnionych przypadków w 2016 i 2017 r. W dynamice użycia zespołów przyrodniczo-krajobrazowych jako instrumentu ochrony i kształtowania krajobrazu widoczny jest okres bardziej intensywnych działań przypadający na lata 2002–2008, okres działań mniej intensywnych po wejściu w życie pierwszej podstawy prawnej umożliwiającej tworzenie i niemal zupełny brak zainteresowania ochroną w tej formie przez samorządy lokalne w ostatnich 10 latach. Teza o stałym i systematycznym zainteresowaniu stosowaniem tego instrumentu w ostatnich 30 latach nie znajduje potwierdzenia. W szczególności niekorzystny dla zachowania walorów fizjonomicznych i widokowych jest okres ostatni (ryc. 1).

W historii stosowania zespołów przyrodniczo-krajobrazowych starsza ich grupa była tworzona przez wojewodów (np. Dolina Rzeki Mogielanki, Dolina Grabi, Pólka Raciąż). Wyłączne kompetencje rad gmin jako organów ustanawiających

Ryc. 1. Liczba utworzonych w okresie 1991–2022 zespołów przyrodniczo-krajobrazowych w małych miastach Polski

Źródło: opracowanie własne.

formy określone zostały w nowelizacji ustawy o ochronie przyrody z 2009 r. Poza latami 2009 i 2010 oraz 2016 i 2017 widoczny jest brak zainteresowania samorządów tworzeniem tych form. Od czasu, kiedy ich ustanawianie stało się wyłączną kompetencją gmin w małych miastach Polski, utworzono łącznie 5 obiektów.

Analiza przestrzennego rozmieszczenia zespołów przyrodniczo-krajobrazowych w małych miastach Polski wskazuje na występowanie dużych nierównomierności z dwiema koncentracjami na północnym zachodzie (Moryń, Witnica, Drezdenko, Ośno Lubuskie, Lubniewice, Ińsko) oraz w części centralnej i południowej (Uniejów, Poddębice, Łask, Złoczew, Działoszyn, Namysłów, Olesno Śląskie, Kolonowskie, Zawadzkie) (ryc. 2). Bardzo słabo zespoły reprezentowane są w Polsce północnej, wschodniej i południowej, na obszarach charakteryzujących się występowaniem dużych walorów przyrodniczych i krajobrazowych. W Karpatach i na ich pogórzach, uchodzących za jedne z najcenniejszych obszarów kraju pod względem walorów estetyczno-widokowych (Śleszyński, 2007), w małych miastach występuje tylko 1 zespół – ZPK Kaplicówka w Skoczowie, podobnie jak na Warmii i Mazurach charakteryzujących się dużymi walorami krajobrazów pojeziernych – ZPK Gołdapska Struga w Gołdapi (ryc. 2). Analogicznie w strefie małych miast nadmorskich ochronie podlega tylko ZPK Hel, a w strefie miast Sudetów i Przedgórze Sudeckiego 3 (ZPK Skalna w Sobótce, ZPK Wzgórza Strzelińskie w Strzelinie i ZPK Obryw Skalny w Bardzie). Najwięcej miast z zespołami występuje w strefie nizin starogłacjalnych (ryc. 2), które nie wyróżniają się w skali kraju dużymi walorami krajobrazowymi. W tym świetle teza o rów-

nomiernym rozmieszczeniu zespołów przyrodniczo-krajobrazowych w małych miastach Polski oraz powiązaniu częstości występowania z obszarami o wysokich walorach estetyczno-widokowych, takimi jak strefy nadmorskie, pojezierza, góry i pogórza, również w odniesieniu do małych miast powinna zostać zweryfikowana negatywnie.

Ryc. 2. Przestrzenne rozmieszczenie małych miast, na terenie których występują zespoły przyrodniczo-krajobrazowe na tle głównych stref krajobrazowych Polski
Źródło: opracowanie własne.

Nie oznacza to, że krajobrazy małych miast stref o wysokich walorach krajobrazowych Polski nie są chronione. Często rolę wiodącą w ochronie walorów estetyczno-widokowych przejmują tam parki krajobrazowe. Występują one też w niektórych miastach mających zespoły przyrodniczo-krajobrazowe, takich jak np. Hel (Nadmorski PK) lub Gołdap (PK Puszczy Romnickiej). W przypadku Helu

zespół położony jest w granicach parku krajobrazowego, w przypadku Gołdapi poza granicami. Te dwie sytuacje pokazują różne sposoby stosowania tego instrumentu ochrony krajobrazu w miastach położonych również w granicach parków krajobrazowych.

W analizowanym zbiorze małych miast zespoły przyrodniczo-krajobrazowe rzadko zajmują powyżej 10% powierzchni. Dwa miasta wyróżniają się pod tym względem. W Moryniu ZPK Morzycko zajmuje aż 72% powierzchni miasta. Ochronie podlega tu jezioro Morzycko oraz ruiny średniowiecznego zamku na półwyspie, charakteryzujące się wysokimi walorami fizjonomicznymi. Jest to przykład trafnie dedykowanego i odpowiedniego zastosowania tego instrumentu ochrony krajobrazu. Jednocześnie w tym mieście zastosowanie to jest skuteczne. Bardzo duży udział zespoły przyrodniczo-krajobrazowe mają również w ochronie krajobrazu miasta Łask – 2 obiekty zajmują tu łącznie 61% terenu. W szczególności duży ZPK Dolina Grabi chroni przed degradacją rozdzielający układ urbanistyczny miasta pas ekosystemów łąkowych i szuwarowych z licznymi zadrzewieniami. Dolina, oprócz wartości przyrodniczych, ma tutaj też bardzo wysokie walory fizjonomiczne wynikające m.in. z rzadko występujących w strukturze miast rozległych przedpola ekspozycji.

W pozostałych małych miastach zespoły zajmują mniejsze powierzchnie. W 4 miastach zbliżone są do 0% ze względu na bardzo niewielkie powierzchnie chronionych zespołów, w 8 kolejnych zajmują około 1%, w 6 – przedział 2–4%, w 3 – przedział 5–10%, a w ostatnich 7 – od 11% do 26%. Około 29% analizowanych miast ma zespoły na większej niż 10% powierzchni. W większości przypadków zespoły chronią w tych miastach krajobrazu w niewielkim stopniu przekształcone.

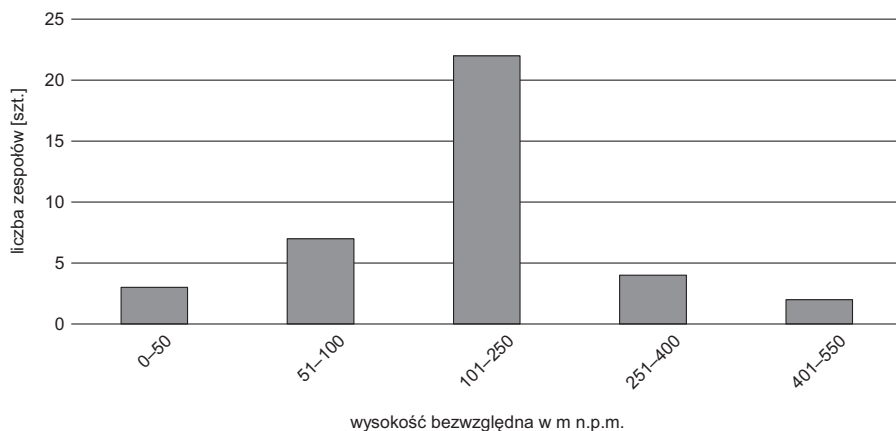
Udział obszarów miejskich w powierzchni zespołów przyrodniczo-krajobrazowych dla 14 miast wynosi 100%, co oznacza, że formy ochrony w całości zlokalizowane są w granicach administracyjnych i były tworzone z myślą o ochronie krajobrazów miejskich. 9 miast zajmuje poniżej 10% powierzchni zespołów, czyli znacząco większa część tych chronionych obszarów zlokalizowana jest poza miastem. Pozostałe 8 miast ma udział w zespołach od 22 do 95%.

Analiza udziałów powierzchniowych zespołów przyrodniczo-krajobrazowych w miastach i miast w zespołach przyrodniczo-krajobrazowych wskazuje na znaczne zróżnicowanie, ale teza o zajmowaniu przez te formy ochrony krajobrazu niewielkich powierzchni miast i o niewielkim udziale miasta w ochronie zespołów znajduje jedynie częściowe uzasadnienie w odniesieniu do pierwszego przypadku (2/3 miast ma zespoły niezajmujące więcej niż 10% powierzchni). W przypadku drugim mimo dominacji w miastach terenów przekształconych, czyli często o niższych walorach estetyczno-widokowych, udziały przestrzeni miejskich w zespołach przyrodniczo-krajobrazowych są znaczne i dla 2/3 miast przekraczają 10%.

Analiza celów i przedmiotów ochrony zespołów przyrodniczo-krajobrazowych zlokalizowanych w małych miastach Polski wskazuje, że dominują motywy przy-

rodnicze (28) nad kulturowo-historycznymi (9). Motywy kulturowe są bardziej jednolite – ochronie poddaje się w zdecydowanej większości parki, w tym z zabytkową zabudową. Motywy przyrodnicze są bardziej zróżnicowane i obejmują krajobrazy, ich części (ekosystemy, biocenozy, siedliska), obiekty w krajobrazach (np. drzewa, zabytki), a czasem i gatunki roślin oraz zwierząt lub ich koncentracje. Najprawdopodobniej jest to pochodną podstawy prawnej tworzenia zespołów związaną z przepisami ochrony przyrody, a nie przepisami o ochronie zabytków i dóbr kultury, które tworzą formy ochrony dedykowane wartościom historyczno-kulturowym. W zaledwie 11 zespołach na 37 występują w definicji celu lub przedmiotu ochrony wprost walory estetyczno-widokowe (np. ZPK Park Słowiański w Szprotawie: „zachowanie krajobrazu pradoliny Bobru o wyjątkowych wartościach przyrodniczo-widokowych...”, Poddębicki ZPK w Poddębicach: „ochrona walorów widokowych i estetycznych zabytkowego parku z pałacem, bulwaru...”). W większości przypadków celem lub przedmiotem ochrony są cechy strukturalne krajobrazu lub cały krajobraz bez bezpośredniego odniesienia do walorów widokowo-estetycznych (np. ZPK Kocia Góra w Kolonowskim: „obszar wzniesień morenowych porośniętych lasami”, ZPK Pradolina i Źródlika Rzeki Stobrawy w Oleśnie Śląskim: „zachowanie w stanie niezmienionym źródeł oraz górnego odcinka rzeki Stobrawa z dobrze wykształconymi zbiorowiskami łąkowymi i leśnymi wraz ze stanowiskami chronionych gatunków roślin i zwierząt stwierdzonych w granicach zespołu przyrodniczo-krajobrazowego”). Bardzo często w celu lub przedmiocie ochrony znajdują się łączone cechy strukturalne, a bywa, że i funkcjonalne (np. ochrona korytarzy ekologicznych zwierząt). Brak bezpośrednich odwołań do walorów estetyczno-widokowych wskazuje na używanie zespołów przyrodniczo-krajobrazowych do ochrony walorów przyrodniczych i kulturowych w ogóle, a walory fizjonomiczne znajdują się w tle tych pierwotnych lub nie są motywem brany pod uwagę. Potwierdza to wnioski innych autorów wskazujące na duże zróżnicowanie celów i motywów ochrony w zespołach (Pawlaczyk, Jermaczek, 2008). Forma ta w zastosowaniu tylko częściowo jest używana adekwatnie do jej roli w systemie ochrony przyrody i krajobrazu. W tym świetle teza wskazująca, że zgodnie z przepisami prawa motywami dla tworzenia zespołów powinny być walory estetyczne i widokowe krajobrazu, a uzupełniające motywy przyrodnicze i kulturowe powinny występować w równowadze, nie znajduje uzasadnienia.

Ukształtowanie terenu w większości analizowanych zespołów przyrodniczo-krajobrazowych nie jest zróżnicowane. Analiza wysokości bezwzględnej położenia zespołów wskazuje, że reprezentują one głównie obszary o charakterystyce nizinnej – aż 32 na 37 obiektów jest położonych poniżej 250 m n.p.m. (ryc. 3), 5 obiektów – na wysokościach w przedziale 255–457 m n.p.m. typowych dla wyżyn, pogórzy oraz przedgórz i tylko 1 ZPK Skalna w Sobótce (Masyw Ślęży) – na wysokości przekraczającej 500 m n.p.m. typowej dla gór (maksymalna wysokość w tym zespole to 529 m n.p.m.).

Ryc. 3. Liczba zespołów przyrodniczo-krajobrazowych zlokalizowanych w małych miastach Polski w przedziałach wysokości bezwzględnej

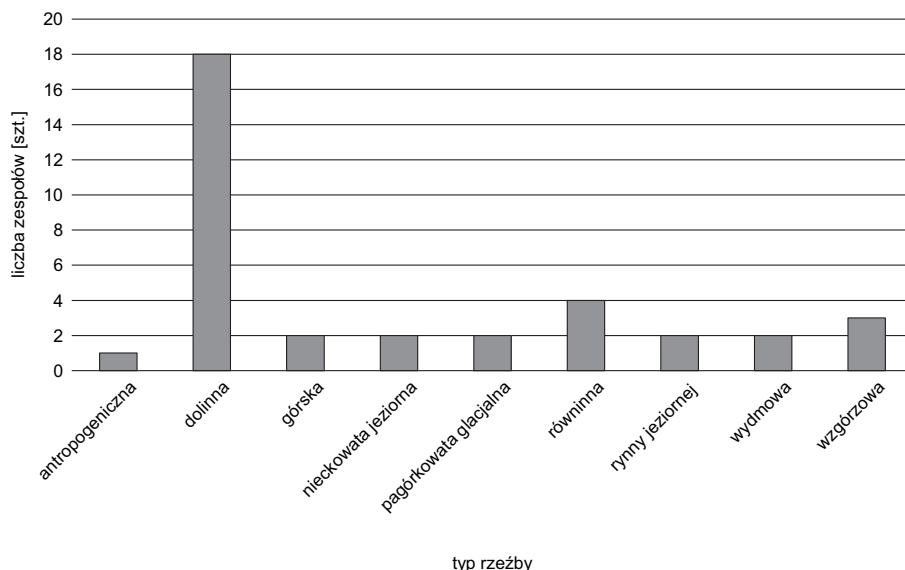
Źródło: opracowanie własne.

Niewielkie jest też w większości zróżnicowanie wysokości w obrębie poszczególnych zespołów. Dla 4 z nich nie przekracza 1 m, dla 11 mieści się w przedziale 2–5 m, dla 7 – 6–10 m, dla 9 – 11–20 m, 2 – 21–30 m. Zespoły o największym zróżnicowaniu wysokości względnych to ZPK Kaplicówka w Skoczowie (Pogórze Śląskie) – 55 m, ZPK Skalna w Sobótce (Masyw Ślęży) – 130 m, i ZPK Obryw Skalny w Bardzie (Góry Bardzkie) – 200 m.

Wyniki obu analiz wskazujące na nieduże zróżnicowanie ukształtowania terenu w zespołach przyrodniczo-krajobrazowych mogą być zaskakujące, biorąc pod uwagę, że wraz ze zwiększeniem dynamiki ukształtowania terenu bardzo często wzrastają jego walory widokowe. Ta forma ochrony przyrody jest bardzo słabo wykorzystywana do ochrony krajobrazów małych miast na obszarach o największym zróżnicowaniu ukształtowania terenu – górskich i podgórskich, wyżynnych o rzeźbie strukturalnej, a także dobrze wyrażonych krajobrazowo stref marginalnych zasięgów lodowców z morenami czołowymi. Wiodącą rolę w ochronie krajobrazu małych miast na tych obszarach przejmują czasem parki krajobrazowe.

Zestawienie typów rzeźby terenu dominujących w analizowanych zespołach przyrodniczo-krajobrazowych wskazuje, że najczęściej chronią one obszary dolin rzecznych, w przewadze w obrębie tarasów zalewowych – 18 z 37 obiektów (ryc. 4). Pozostałe zespoły po kilka reprezentują różne inne typy rzeźby, w tym obniżen różnej genezy z jeziorami, rzeźbę wzgórzową, górską, pagórkowatą i równinną.

W świetle przeprowadzonych analiz ukształtowania terenu należy wskazać na brak wystarczającego uzasadnienia dla tezy wskazującej na uprzywilejowane tworzenie zespołów przyrodniczo-krajobrazowych na obszarach o dużym zróżnicowaniu rzeźby. Większość położona jest na małych wysokościach bezwzględ-

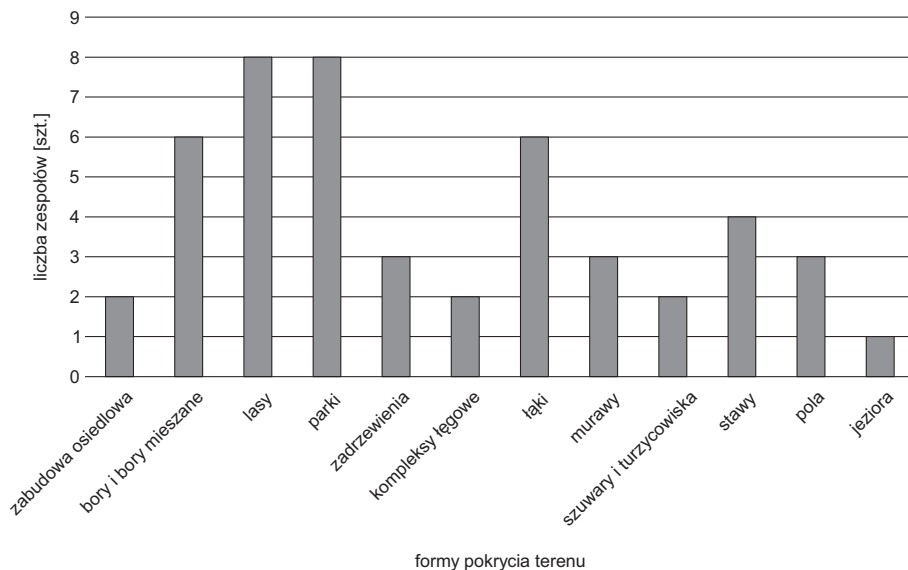

Ryc. 4. Liczba zespołów przyrodniczo-krajobrazowych zlokalizowanych w małych miastach Polski w typach rzeźby
 Źródło: opracowanie własne.

nych, typowych dla obszarów nizinnych, ma niewielkie zróżnicowanie wysokości względnych i chroni krajobrazy dolin rzecznych, charakteryzujące się często wysokimi walorami widokowymi, ale pospolitych w skali kraju.

Badane zespoły przyrodniczo-krajobrazowe charakteryzują się dużym zróżnicowaniem form pokrycia terenu (ryc. 5). Przeważnie są pod tym względem monolityczne. Największy udział mają parki i lasy – po 8 zespołów. Ich występowanie nie sprzyja ekspozycji krajobrazu z powodu przysłonięcia lub braku przedpola ekspozycji. Reprezentują one tzw. krajobrazy zamknięte, przy czym parki są zbiorem bardziej pod tym kątem zróżnicowanym i wymagającym indywidualnego traktowania. Znaczny udział w wiodących formach pokrycia terenu mają także bory i łąki – po 6 zespołów. Obecność tych ostatnich jest konsekwencją dużej liczby zespołów utworzonych w dolinach rzecznych. W czterech zespołach wiodącą formą pokrycia terenu są stawy, co również należy wiązać z ochroną dolin rzecznych, a w trzech odpowiednio: murawy napiaskowe i kserotermiczne, grunty orne i zadrzewienia.

W dwóch zespołach dominującymi formami pokrycia są osiedla z dominacją zabudowy mieszkaniowej jednorodzinnej i wielorodzinnej (Strzelin i Łask). W przypadku Strzelina jest to zespół o wątpliwej kwalifikacji do tej formy ochrony krajobrazu. W Łasku w ZPK Kolumna Las ochronie podlega układ urbanistyczny z historyczną zabudową letniskową nawiązujący do koncepcji miasta ogrodu Howarda.

Ryc. 5. Liczba zespołów przyrodniczo-krajobrazowych zlokalizowanych w małych miastach Polski według głównych form pokrycia terenu

Źródło: opracowanie własne.

Większość zidentyfikowanych wiodących form pokrycia terenu sprzyja występowaniu wysokich walorów fizjonomicznych (np. jeziora, łąki, stawy, murawy) lub pełni ważną rolę w ekspozycji innych walorów (np. grunty orne). 14 jednostek z borami, borami mieszanymi i lasami ma mniejsze wartości ekspozycyjne wynikające z występowania zwartej struktury drzew ograniczającej głębię widoku. Biorąc pod uwagę również mozaikowaty charakter wielu zespołów przyrodniczo-krajobrazowych pod względem zagospodarowania, można potwierdzić tezę, że dominujące formy pokrycia terenu i ich struktura na ogół sprzyjają występowaniu wysokich walorów fizjonomicznych krajobrazu. Jednakże ich rzeczywiste walory mogą być ocenione dopiero po przeprowadzeniu indywidualnych badań.

Większość zespołów przyrodniczo-krajobrazowych małych miast Polski zlokalizowana jest na obrzeżach miast w tzw. przygranicznej lokalizacji. 21 miast z 31 charakteryzuje się takim położeniem zespołów. Potwierdza to tezę, że im dalej od centrum miasta, tym mniejsza antropopresja oraz przekształcenia krajobrazu i tym samym korzystniejsze warunki dla ustanowienia tej formy ochrony. W 8 miastach zespoły są położone centralnie i są to najczęściej przypadki związane z ochroną parków, w tym parków miejskich. Dwa zespoły zostały zaklasyfikowane zarówno do położonych centralnie, jak i przygranicznie. Są to obiekty duże ciągnące się od granic miasta do jego centrum wzdłuż dolin rzecznych. Ocena ta potwierdza tezę, że w miastach dominującym typem położenia zespołów przy-

rodniczo-krajobrazowych będzie położenie przygraniczne, gdzie krajobrazy są mniej przekształcone.

WYNIKI I DYSKUSJA

Tworzenie i funkcjonowanie obszarów chroniących krajobraz w miastach jest problemem złożonym i wymagającym akceptacji społecznej oraz współpracy ekologów, planistów przestrzennych, projektantów krajobrazu i socjologów (m.in. Goode, 1989). Miasta są bardzo dynamicznie zmieniającymi się układami przestrzennymi. Występuje w nich duża presja inwestycyjna i zazwyczaj wyższa niż na terenach pozamiejskich wartość ekonomiczna przestrzeni. Różne grupy zainteresowań konkurują o przestrzeń do realizacji swoich celów. Tworzy to pole do konfliktów przestrzennych związanych z różnymi oczekiwaniami mieszkańców, inwestorów, władz. Z drugiej strony dla trwałego rozwoju miast niezbędne jest zachowanie ich walorów przyrodniczo-krajobrazowych przy wykorzystaniu m.in. instrumentów planowania przestrzennego (Kendle, Forbes, 1997; Niemelä, 1999; Cieszewska, 2008). Ochrona walorów przyrodniczo-krajobrazowych miast w formie zespołów przyrodniczo-krajobrazowych może przyczynić się do wzrostu komfortu życia, ograniczenia chaosu przestrzennego, dezintegracji stylu krajobrazu i agresji wizualnej (Chmielewski i in., 2018), poprawy warunków estetycznych, ochrony bioróżnorodności, zachowania błękitnej i zielonej infrastruktury, przeciwdziałania skutkom zmian klimatycznych (Trzna, 2014), ale może ograniczać rozwój niektórych pożądaných przez społeczeństwo lub jego część form zagospodarowania przestrzennego. Podobne problemy stwarzają w miastach np. rezerваты przyrody (Malinowska, Szumacher, 2013). Ustanawianie form ochrony przyrody w miastach jest działaniem uzasadnionym. Często ekosystemy miejskie mają wyższe walory przyrodnicze niż wiejskie, a siedliska miejskie mogą chronić samowystarczalne populacje rzadkich i zagrożonych gatunków (Kowarik, 2011).

Badania pozwoliły na uzyskanie odpowiedzi na sformułowane na wstępie pytania i weryfikację założonych tez.

Zakres i intensywność wykorzystania zespołów przyrodniczo-krajobrazowych jako formy ochrony i kształtowania krajobrazów małych miast Polski są niewielkie i niewystarczające, biorąc pod uwagę, że w każdym mieście istnieją obszary zasługujące na ochronę wartości estetyczno-widokowych, a inne instrumenty ochrony, w tym występujące w części małych miast parki krajobrazowe, często są nieskuteczne. Zaledwie 6% małych miast ma w swoich granicach zespoły. W ostatnim 10 latach instrument ten praktycznie przestał być wykorzystywany. W skali kraju przez ostatnie 20 lat odnotowywano w tym zakresie postęp z wyjątkiem okresu 2015–2020. W 2020 r. w kraju było 170 zespołów, 2005 – 188, 2010 – 318, 2015 – 339, 2020 – 327 (Ochrona środowiska, 2021). Główną przy-

czyną braku zainteresowania przez samorządy lokalne i regresu stosowania zespołów przyrodniczo-krajobrazowych w małych miastach Polski może być obawa przed ograniczeniami dla rozwoju zagospodarowania przestrzennego. Słabe wykorzystanie zespołów przyrodniczo-krajobrazowych wpisuje się w krajowy trend nieskuteczności systemu ochrony przyrody i krajobrazu (m.in. Solon, 2005; Kistowski, 2007, 2012, 2018; Jermaczek, 2009). W dużych miastach Polski zespoły przyrodniczo-krajobrazowe pełnią ważne funkcje społeczne z dominacją widokowo-estetycznych i uzupełniających dydaktycznych (Giedych, 2018). Zespoły małych miast również takie funkcje pełnią lub powinny pełnić.

Zmniejszenie intensywności tworzenia zespołów przyrodniczo-krajobrazowych w małych miastach Polski miałyby uzasadnienie, gdyby jednocześnie odnotowano wzrost ochrony walorów estetyczno-krajobrazowych poprzez powoływanie nowych parków narodowych, krajobrazowych lub rezerwatów przyrody. Proces ten jednak w przypadku parków narodowych nie występuje, krajobrazowych i rezerwatów występuje ze znikomą intensywnością.

Nie dostrzega się korzyści i światowych trendów zmierzających do zwiększenia ochrony przyrody i krajobrazu w miastach (m.in. Oliveira, 2010; Mał, 2019), związanych z rozwojem zielonej i błękitnej infrastruktury. Otwarte jest zagadnienie stosowania zespołów dla ograniczania degradacji krajobrazu i roli, jaką mogą pełnić w zmniejszaniu się obszarów wymagających rewitalizacji, na których poprawa warunków środowiskowych jest jednym z najważniejszych wyzwań (Kołsut, 2017).

Liczebność zespołów w małych miastach Polski jest niewielka. Zdecydowanie dominują miasta mające po jednym obiekcie tego typu. Maksymalnie w Kolonowskim są 3 zespoły. W miastach dużych już przed 2020 r. zauważalne było występowanie większej liczby obiektów, np. Warszawie i Łodzi po 5, a w Szczecinie 7 (Giedych, 2018).

Ocena przestrzennego rozmieszczenia zespołów przyrodniczo-krajobrazowych w miastach nie tylko pozwala na stwierdzenie, że jest ich bardzo mało, ale również, że są rozmieszczone nierównomiernie, a większość małych miast położona w cennych krajobrazach górskich i pogórzy, pasa nadmorskiego, pojezierzy, wyżyn z wyrazistą rzeźbą strukturalną, stref marginalnych zasięgów lodowców jest tych form pozbawiona. W strefach tych odnotowuje się większy udział parków krajobrazowych, które zastępują zespoły (np. miasta Krzeszowice, Wleń, Leśnica, Lwówek Śląski, Prudnik), a w niektórych przypadkach również parków narodowych (np. Łeba i Międzyzdroje) lub rezerwatów przyrody (np. Łeba, Głuchołazy). Współwystępowanie parków krajobrazowych i zespołów przyrodniczo-krajobrazowych nie jest prawnie zakazane i w praktyce występuje (np. zespoły w Kaszubskim PK), ale może to być interpretowane jako niepotrzebne nakładanie się form ochrony służących temu samemu celowi. Zjawisko współwystępowania zespołów i innych form ochrony walorów estetyczno-widokowych w małych miastach jest interesującym wyzwaniem badawczym.

Tworzenie zespołów przyrodniczo-krajobrazowych w skali kraju nie jest skoordynowane, brak metodycznego wzorca typowania obszarów do ochrony, określania warunków ochrony i przeprowadzenia procedur służących ustanowieniu tych form. Wyniki badań w części dotyczącej przedmiotów i celów ochrony wskazujące, że wartości estetyczno-widokowe definiowane wprost były podstawą utworzenia około 1/3 wszystkich zespołów, potwierdzają, że niezbędne jest opracowanie takich zasad.

Badania nie potwierdzają w pełni tezy, że w miastach zespoły przyrodniczo-krajobrazowe zajmują jedynie niewielkie obszary, a same miasta mają też niewielkie udziały w zespołach. Zbiór 37 zespołów przyrodniczo-krajobrazowych w małych miastach Polski jest pod tym względem bardzo zróżnicowany i mimo że dominują miasta o małym udziale zespołów, nieprzekraczającym kilku procent, w uzasadnionych przypadkach, jak w Moryniu czy Łasku, mogą one zajmować większą część jednostki administracyjnej. Nie jest to, jak widać, zależne od wielkości miasta mierzonej liczbą mieszkańców, ponieważ w zbiorze analizowanych 31 miast Moryń jest najmniejszy, a Łask największy pod względem liczby ludności. W tym świetle forma ta wydaje się bardzo uniwersalna w zastosowaniu: od ochrony estetyczno-widokowej niewielkich terenów, czy wręcz obiektów i ich zespołów, do podstawowego instrumentu chroniącego walory większej części miasta. Potwierdza to wniosek o znacznej dywersyfikacji możliwych przedmiotów i celów ochrony w zespołach sformułowany przez Pawlaczyka i Jermaczka (2008). Przykłady Morynia i Łaska wskazują, że dobrze użyty zespół przyrodniczo-krajobrazowy może być skutecznym narzędziem ochrony walorów widokowo-estetycznych miasta. Charakterystyczne jest też to, że duże zespoły przyrodniczo-krajobrazowe w miastach powstają głównie na obszarach pozbawionych zabudowy i o niekorzystnych warunkach rozwoju zabudowy, jakimi są doliny rzek. Łatwiej jest podejmować decyzje o ochronie tych obszarów, gdyż ze względu na naturalne warunki ekofizjograficzne mniejsza jest presja na rozwój intensyfikujących zabudowę form zagospodarowania.

Podobnie jak w dużych miastach Polski zagrożeniem dla skutecznego stosowania zespołów przyrodniczo-krajobrazowych jest też obiektowe traktowanie obszarów chronionych mających cechy przestrzenne (Giedych, 2017). Jest to pozostałość po poprzednim systemie prawnym ochrony przyrody, w którym rezerwaty przyrody, parki krajobrazowe i obszary chronionego krajobrazu były formami obszarowymi ochrony, a pomniki przyrody, zespoły przyrodniczo-krajobrazowe, użytki ekologiczne i stanowiska dokumentacyjne stanowiły tzw. formy indywidualne (przeciwstawione obszarowym) (Ustawa..., 1991). Z badań przeprowadzonych w dużych miastach Polski wynika, że formy ochrony przyrody, w tym zespoły przyrodniczo-krajobrazowe, nierzadko zajmują znaczne powierzchnie (Giedych, 2017) i powinny być traktowane jako obszary.

Nie znajduje również potwierdzenia teza, że zgodnie z przepisami prawa motywy głównymi ustanowienia zespołów przyrodniczo-krajobrazowych w małych miastach Polski są walory estetyczne i widokowe krajobrazu. W badanych zespołach przeważnie nie są one wyrażone bezpośrednio w celu ochrony. Większość zespołów utworzonych w badanych miastach chroni krajobrazy, fragmenty krajobrazów lub obiekty w krajobrazach, w ujęciu ich struktury i funkcjonowania, motywy estetyczno-widokowe często są pomijane. Być może nie jest to podejście całkowicie niewłaściwe, ponieważ strukturalne elementy krajobrazu mają swoje odrębne cechy fizjonomiczne, ale nacisk na strukturę i funkcjonowanie krajobrazu przy tej formie jego ochrony nie jest do końca zgodny z uwarunkowaniami prawnymi i sensem stosowania. Tym większa jest potrzeba opracowania dla samorządów lokalnych poradnika metodycznego pomagającego we właściwym zrozumieniu roli zespołów przyrodniczo-krajobrazowych w systemie ochrony i kształtowania krajobrazu miasta.

Nie potwierdziła się także teza, że zespoły w równym stopniu tworzone były dla ochrony walorów natury przyrodniczej, co historyczno-kulturowej. W miastach dominują motywy przyrodnicze ochrony, kulturowych jest znacznie mniej i ograniczają się one niemal wyłącznie do założen parkowych i parkowo-pałacowych.

Dosyć niespodziewanym wynikiem badań było w większości bardzo niewielkie zróżnicowanie ukształtowania terenu w zbiorze analizowanych zespołów. Należałoby się spodziewać, że większa ich liczba będzie utworzona na obszarach o dużym zróżnicowaniu rzeźby. Tymczasem zdecydowanie dominują zespoły typowo nizinne o różnicach wysokości nieprzekraczających kilkunastu metrów. Tylko 2 jednostki mają zróżnicowanie wysokościowe przewyższające 100 m. Pod względem genezy wiodących form geomorfologicznych chronionych w zespołach zdecydowanie dominują doliny rzeczne.

Potwierdziła się natomiast teza o znaczącym zróżnicowaniu form pokrycia terenu i ich potencjalnie dużym oddziaływaniu wizualnym. Z wyjątkiem dwóch przypadków, gdzie ochronie poddano osiedla zabudowy mieszkaniowej (Strzelin i Łask), w Strzelinie bez istotnych walorów estetyczno-widokowych, w pozostałych zespołach formy pokrycia terenu o potencjalnie dużych walorach estetycznych zidentyfikowano właściwie. Zagadnienie to wymaga jednak indywidualnych badań, ponieważ formy pokrycia terenu mogą mieć bardzo zróżnicowane znaczenia wizualno-estetyczne zależne od lokalnych uwarunkowań.

Badania potwierdzają również tezę, że duże zespoły przyrodniczo-krajobrazowe nie są rozmieszczone w przekształconych i zagrożonych centrach miast. Z niewielkimi wyjątkami zlokalizowane są one na obrzeżach lub pasmami albo klinami dolin rzecznych wnikają do centrów. Mniejsze zespoły, obejmujące głównie parki, tworzone były zazwyczaj w centrach układów urbanistycznych. Obiekty o motywach ochrony krajobrazu kulturowo-historycznego tworzone są w większości w centralnych położeniach miast, a przyrodniczego na obrzeżach,

co jest logiczne i prawdopodobnie będzie stosowane w przyszłości. Nawiązuje także do innych form ochrony przyrody i krajobrazu dedykowanych walorom fizjonomicznym tworzonym w małych miastach, takim jak np. parki narodowe, rezerwy przyrody i parki krajobrazowe. One również najczęściej obejmują periferyjne części miast.

Analizy i oceny pozwalają na negatywną odpowiedź w odniesieniu do kluczowego pytania, czy zespoły przyrodniczo-krajobrazowe w małych miastach Polski są powszechnym, ujednocionym i stosowanym w sposób poprawny i skoordynowany narzędziem ochrony walorów fizjonomicznych krajobrazu. W szczególności w odniesieniu do powszechności, jednolitości podejścia do identyfikacji i ochrony oraz skoordynowania stosowania odpowiedź jest negatywna. Część zespołów do dziś nie ma określonej nazwy, powierzchni, celów i przedmiotów ochrony, a także zasad ochrony, co wskazuje na niewłaściwe i w konsekwencji nieskuteczne stosowanie tego instrumentu. Biorąc pod uwagę, że od ponad 10 lat w małych miastach nie utworzono poza dwoma przypadkami nowych zespołów przyrodniczo-krajobrazowych, można stwierdzić, że ten instrument ochrony krajobrazu jest w stagnacji. Sytuacja zespołów w miastach w pewien sposób potwierdza generalną tezę o narastającej nieskuteczności instrumentów ochrony przyrody w Polsce. Być może rozwiązaniem jest większe zintegrowanie tych form z działalnością człowieka na wzór koncepcji miejskich parków przyrody w Szwajcarii (Cavin, 2013). Starsze zespoły bardzo często nie mają przepisów dostosowanych do nowych uwarunkowań prawnych, normą jest we wszystkich przypadkach brak określenia w aktach prawnych ustanawiających zespoły zasad czynnej ochrony krajobrazu. Skuteczność takiej ochrony jest niewielka.

Jak wskazano wyżej, dla poprawy tej sytuacji niezbędne jest opracowanie wytycznych pozwalających na dokonanie waloryzacji krajobrazowej małych miast ze szczególnym uwzględnieniem walorów estetyczno-widokowych i identyfikacji obszarów dla utworzenia tych form. Należy ponadto zwrócić uwagę na miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego i studia uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin, by podczas ich sporządzania formułować propozycje ochrony walorów krajobrazowych w zespołach. Większą rolę powinny też pełnić opracowania ekofizjograficzne (m.in. Badora, 2007) oraz dokumenty strategiczne (m.in. Badora (red.), 2006), w których powinna zostać wykonana inwentaryzacja i waloryzacja krajobrazów i pojawić się propozycje nowych form ich ochrony. Ekofizjografia jest ważnym uwarunkowaniem rozwoju miast (Szymańska, 2009), ma też kluczowe znaczenie dla ochrony walorów krajobrazowych. Docelowo działania te należy skoordynować z audytami krajobrazowymi województw oraz z realizacją strategii na rzecz bioróżnorodności 2030 Unii Europejskiej zakładającej m.in. zazielenianie małych miast (Komunikat..., 2020).

Dalszych badań wymaga ocena zasad ochrony w zespołach przyrodniczo-krajobrazowych małych miast Polski i ich skuteczności oraz związków z innymi

instrumentami prowadzenia polityki przestrzennej, w tym dokumentami planistycznymi i strategicznymi.

Ważnym obszarem badań jest integracja zespołów przyrodniczo-krajobrazowych z innymi formami ochrony przyrody i krajobrazu w skutecznej ochronie walorów widokowo-estetycznych oraz określenie wzajemnych zasad występowania na obszarach cennych krajobrazowo. W szczególności dotyczy to parków krajobrazowych, a w mniejszym zakresie, ze względu na mniejszą liczbę przypadków i zasięg przestrzenny ochrony, parków narodowych i rezerwatów przyrody. Docelowo różne formy powinny się uzupełniać i nie powinny się zastępować bez wyraźnej przyczyny.

WNIOSKI

1. Zespoły przyrodniczo-krajobrazowe w małych miastach powinny być powszechnym i poprawnie stosowanym narzędziem ochrony walorów estetyczno-widokowych; obecnie tej roli nie spełniają.
2. Niezbędne jest zwiększenie zakresu stosowania zespołów przyrodniczo-krajobrazowych w miastach położonych na najcenniejszych krajobrazowo obszarach Polski, w szczególności w strefie nadmorskiej, pojeziernej, górskiej, podgórskiej oraz w miastach o koncentracji walorów historyczno-kulturowych, a także określenie zasad współwystępowania z parkami krajobrazowymi, parkami narodowymi i rezerwatami przyrody koncentrującymi się na tych obszarach.
3. Niezbędna jest zwiększona koordynacja działań dynamizujących wykorzystanie zespołów w ochronie krajobrazu małych miast Polski, a także zwiększone powiązanie tego procesu z planowaniem przestrzennym i udziałem społecznym.
4. Należy pomóc samorządom lokalnym w procesie inwentaryzacji i waloryzacji estetyczno-widokowej miast oraz typowania obszarów do ochrony, określenia zasad ochrony, prowadzenia procedury tworzenia form – konieczne wydaje się opracowanie przystępnego przewodnika metodycznego w tym zakresie.
5. Należy uporządkować stan formalnoprawny zespołów przyrodniczo-krajobrazowych, w tym w zakresie określenia tak podstawowych informacji, jak nazwa, powierzchnia, cele ochrony, przedmioty ochrony, zasady ochrony czynnej i zakazy wybrane spośród dostępnego katalogu ustawowego. Konieczne jest dostosowanie zapisów powołujących część najstarszych zespołów do aktualnego systemu prawnego.
6. Niezbędne jest zintensyfikowanie badań dotyczących funkcjonowania zespołów w małych miastach, skuteczności ich występowania, gdyż jedyne dane literaturowe dotyczą dużych miast, których specyfika jest inna.

7. Konieczne jest uzupełnienie prezentowanych w artykule badań o inne formy ochrony przyrody i krajobrazu dedykowane walorom estetycznym i widokowym, tj. w szczególności parków narodowych, rezerwatów przyrody i parków krajobrazowych, ponieważ takie zintegrowane ujęcie tematyki pozwoli na pełny obraz szans i zagrożeń w ochronie walorów estetyczno-widokowych małych miast Polski.

LITERATURA

- Badora K. (2007). Waloryzacja przyrodniczo-krajobrazowa wsi Żużela i jej zastosowanie w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego. *Problemy Ekologii Krajobrazu*, 19: 91–99.
- Badora K. (red.) (2006). *Strategia ochrony i zrównoważonego użytkowania różnorodności przyrodniczo-krajobrazowej miasta Opole*. Opole: PTG.
- Cavin J.S. (2013). Beyond prejudice: Conservation in the City. A case study from Switzerland. *Biological Conservation*, 166: 84–89.
- Chmielewski T.J., Śleszyński P., Chmielewski S., Kułak A. (2018). Ekologiczne i fizjonomiczne koszty bezładu przestrzennego. *Prace Geograficzne*, 264.
- Cieszewska A. (2008). Zachowanie terenów cennych przyrodniczo w kształtowaniu struktury krajobrazu na poziomie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego. *Problemy Ekologii Krajobrazu*, 21: 239–250.
- Dudley N. (red.) (2008). *Guidelines for Applying Protected Area Management Categories*. Gland: IUCN, Switzerland.
- Geoportal GUGiK (2022) (<https://www.geoportal.gov.pl/aplikacje/geoportal-krajowy#>).
- Geoserwis GDOŚ (2022) (<https://geoserwis.gdos.gov.pl/mapy/>).
- Giedych R. (2016). Miejskie rezerваты biosfery i eko-miasta biosfery – niedoceniane modele zrównoważonego rozwoju obszarów zurbanizowanych. *Problemy Ekologii Krajobrazu*, 42: 5–15.
- Giedych R. (2017). Funkcjonowanie lokalnych form ochrony przyrody w miastach, na przykładzie Warszawy, Krakowa, Łodzi, Wrocławia i Poznania. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, 38: 43–55.
- Giedych R. (2018). Ochrona przyrody w polityce przestrzennej miast. *Studia KPZK*, 190.
- Goode D.A. (1989). Urban nature conservation in Britain. *Journal of Applied Ecology*, 26: 859–873.
- Jermaczek A. (2009). Ochrona przyrody – między utopią a pragmatyzmem. *Przegląd Przyrodniczy*, 20(3–4): 3–11.
- Kendle T., Forbes S. (1997). *Urban Nature Conservation: Landscape Management in the Urban Countryside*. London: E&FN Spon.
- Kistowski M. (2007). Kolizje i konflikty środowiskowe w planowaniu przestrzennym obszarów cennych przyrodniczo. *Czasopismo Techniczne*, A, 7-A: 249–255.
- Kistowski M. (2012). Perspektywy ochrony krajobrazu w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem parków krajobrazowych. *Przegląd Przyrodniczy*, 23(3): 30–45.
- Kistowski M. (2018). Obszary chronionego krajobrazu jako problem polskiej ochrony przyrody oraz próby jego złagodzenia na przykładzie działań prowadzonych w woje-

- wództwie pomorskim w latach 2014–2018 i ich implikacje społeczne. *Przegląd Przyrodniczy*, 29(4): 91–113.
- Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów Unijna strategia na rzecz bioróżnorodności 2030 Przywracanie przyrody do naszego życia (2020). Bruksela: Komisja Europejska.
- Kołosut B. (2017). Główne problemy i wyzwania rewitalizacji miast w Polsce. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 39: 29–46.
- Kowarik I. (2011). Novel urban ecosystems, biodiversity, and conservation. *Environmental Pollution*, 159(8–9): 1974–1983.
- Mal I. (2019). *Green Infrastructure Planning: Reintegrating Landscape in Urban Planning*. Lund Humphries Publisher.
- Malinowska E., Szumacher I. (2013). Problemy funkcjonowania rezerwatów w mieście. *Problemy Ekologii Krajobrazu*, 34: 175–180.
- Niemelä J. (1999). Ecology and urban planning. *Biodiversity&Conservation*, 8: 119–131.
- Ochrona środowiska* (2021). Warszawa: GUS.
- Oliveira P.J.A, Balaban O., Doll Ch.N.H, Moreno-Penaranda R. (2010). Cities, Biodiversity and Governance: Perspectives and Challenges of the Implementation of the Convention on Biological Diversity at the City Level. *UNU-IAS Policy Report*. Yokohama.
- Pawlaczyk P., Jermaczek A. (2008). *Poradnik lokalnej ochrony przyrody*. Wyd. IV zm. Świebodzin: Wydawnictwo Klubu Przyrodników.
- Solon J. (2005). Czy obowiązująca ustawa o ochronie przyrody jest dobrym narzędziem do rozwiązywania konfliktów „człowiek – przyroda” w polskich parkach narodowych? W: A. Hibszer, J. Partyka (red.), *Między ochroną przyrody a gospodarką – bliżej ochrony konflikty człowiek – przyroda na obszarach prawnie chronionych w Polsce*. Sosnowiec–Ojców: PTG O. Katowice, Ojcowski Park Narodowy, s. 9–17.
- Symonides E. (2008). *Ochrona przyrody*. Warszawa: Wyd. UW.
- Szczegółowa Mapa Geologiczna Polski 1:50 000 (2022). Baza Danych Obiektów Geologicznych (<https://geologia.pgi.gov.pl/arcgis/apps/MapSeries/index.html?appid=8d14826a895641e2be10385ef3005b3c>).
- Szymańska D. (2009). *Geografia osadnictwa*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Śleszyński P. (2007). Ocena atrakcyjności wizualnej mezoregionów Polski. W: *Znaczenie badań krajobrazowych dla zrównoważonego rozwoju. Profesorowi Andrzejowi Richlingowi w 70. rocznicę urodzin i 45-lecie pracy naukowej*. Warszawa: Wydział Geografii i Studiów Regionalnych UW, s. 697–714.
- Trzyna T. (2014). Urban Protected Areas: Profiles and Best Practice Guidelines. *Best Practice Protected Area Guidelines Series*, 22. Gland, Switzerland.
- Ustawa z dnia 16 października 1991 r. o ochronie przyrody (Dz.U. 1991 poz. 492).
- Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (t.j. Dz.U. 2022. poz. 916).